

VARGA E. LÁSZLÓ

Szovjet–lengyel epizód 1939 szeptemberében

*Stefan Brzeszczyński dandártábornok,
volt moszkvai lengyel katonai attasé visszaemlékezése*

A visszaemlékezés szerzője 1893-ban született Orosz-Lengyelországban Stójka községben, a lublini vajdaságban. Hivatásos tüzértiszt volt a cári orosz hadseregben. Részt vett az első világháborúban. Az 1917-es polgári demokratikus forradalom után az Oroszországban megalakult Lengyel Katonák Szövetségének szervezője az orosz–török fronton. 1918 novemberében már a lengyel hadseregben találjuk, a 4. lövész hadosztályban ütegparancsnok (1918. november–1919. június). Részt vett a szovjet–lengyel háborúban, az 1. litván-fehérorosz gyaloghadosztályban ütegparancsnok (1919. június–1921. szeptember). A háború befejeztével négyhónapos vezérkari tanfolyamot végzett Torunban (1921), Wilno erődítési parancsnokságán szolgált (1921–1922), majd a hadügyminisztérium tizenegy hónapos továbbképző tanfolyamának hallgatója (1923–1924). Kiváló képességeinek köszönhetően a Szűkebb Katonai Védelmi Tanács tagja és a Vezérkari Főnökség V. osztályán beosztott tiszt (1924–1928). A soron következő években szállásmester és az 1. könnyű tüzérsztály parancsnoka (1928–1932), illetve a 24. könnyű tüzérezred parancsnokaként szolgált (1937–1939). 1939 januárjában kapta meg kinevezését Moszkvába a katonai attasé feladatainak ellátására. Szolgálatát szeptember 17-ig, az országát ért szovjet agresszió napjáig látta el, mert ettől a pillanattól kezdve a Szovjetunió nem ismerte el a lengyel diplomaták diplomáciai előjogait. 1939. október 10-én a többi lengyel diplomatával együtt hagyta el a Szovjetuniót. Helsinkin át Franciaországba érkezett, rögtön belépett az ott szerveződő lengyel hadseregbe, amelyben az 1. wilnai könnyű tüzérezred parancsnoka lett. Franciaország kapitulációjakor német hadifogságba esett, amit szerencsésen túlélt. Szabadulása után az USA hadserege melletti összekötő misszió vezetője Franciaországban (1945. június–1948. március). A lengyel hadsereg feloszlata után Londonban telepedett le, ott hunyt el 1982-ben.¹ Dandártábornoki kinevezését az emigráns katonai vezetéstől kapta 1964-ben.

Visszaemlékezése nem nagy terjedelmű. Egy lengyel emigrációs katonai lapban jelent meg Nagy-Britanniában 1978-ban.² Mégis úgy érezzük, hogy érdemes közrebocsátani magyar nyelven. Ezt a szándékunkat megerősítheti, hogy úgy a magyar nyelvű had-, mint a politikatörténeti szakirodalom számára ismeretlen, ám fontos visszaemlékezést teszünk közzé. (A Lengyelország elleni 1939. szeptember 17-i szovjet katonai agresszió természetesen már korábról, részleteiben azonban csak német–szovjet vonatkozásban ismert.) A szovjet katonai lépés volt az első a Jaltához, illetve Potsdamhoz vezető úton. Befolyásolta a ma-

¹ Kryska-Karski, Tadeusz–Żurakowski, Stanisław: *Generałowie Polski Niepodległej*. Warszawa, 1991. 80.

² Brzeszczyński, Stefan: *17 września w Moskwie. Przegląd kawalerii i broni pancerniej, t. XII*. (Styczeń–Marzec, 1978.) nr. 89.

gyar–szovjet viszonyt is, hiszen 1939 őszen helyreálltak a két ország között alig fél évvel korábban megszakadt diplomáciai kapcsolatok,³ a Szojjetunió északkeleti szomszédunk lett. Elkerülendő a hadifogságot – és abban a reményben, hogy tovább utazhatnak a harc folytatása érdekében Franciaországba –, Magyarországra és Romániába legkevesebb 40-40 000 (és a három balti államba közel ugyanennyi) lengyel katonai személy, valamint rajtuk kívül több tízezer polgári menekült érkezett. A visszaemlékezést a szükséges jegyzetekkel láttuk el, és saját fordításban közöljük.

*

1939. szeptember 17. Moszkvában

Stefan Brzeszczyński dandártábornok visszaemlékezése

1. Mielőtt a rettenetes moszkvai 1939. szeptember 17-i dátumra rátérnék, röviden meg szeretném világítani a szovjet kormány és a lakosság Lengyelországhoz való viszonyát, az országunkat ért német támadás első pillanatától kezdve.

a) Amennyire a szovjet kormány Lengyelországgal szemben [a német támadás] első pillanatától kezdve teljesen barátságtalan álláspontot foglalt el – aminek bizonyítékai voltak a részrehajló, gyakran egyenesen ellenséges harctéri rádióközlemények –, a szovjet lakosság viszont (az utcán, a metrón, az üzletekben) épp annyira rokonszenvvel övezett bennünket, együtt érzett velünk.

b) Időről időre a Gorkij parkban nagygyűléseket tartottak, amelyeken a hivatalos előadó, természetesen szovjet szempontból, megmagyarázta az aktuális nemzetközi politikai helyzetet. Egy héttel a nagygyűlés előtt megjelent egy felhívás a helyi sajtóban, és a park kapujában felállított táblákon is közölték a gyűlés napját, óráját és témáját.

Ilyen nagygyűlés volt 1939. szeptember 8-án délután 2 órakor. Megállapodtam három baráti katonai attaséval: az angollal,⁴ az amerikaival és a finnrel, hogy együtt megyünk el a nagygyűlésre, mert a német–lengyel háború volt a téma. Mindannyian folyékonyan beszéltünk oroszul.

Az előadás ellenséges volt a lengyelekkel szemben, de az összegyűltek hűvösen fogadták. A beszéd végén az előadó felemelt hangon kiabálta: „És mi, a szovjet nemzet és kormány zsebre dugott kézzel nézzük fehérorosz és ukrán testvéreink szenvedéseit a lengyel urak igája alatt?” Az előadó valójában nem válaszolt az általa feltett kérdésre, az összegyűltek saját maguk értelmezve azt, azt kiáltozták: „A szovjet hadsereg segítséget fog nyújtani Lengyelországnak!” Majdnem mindenki kiabálta: „*pahod, pahod, protyiv vrijednüm Germancam!*”⁵ Amikor már szálltunk be az autóba, az angol attasé, Firebrace ezredes megkérdezett: mi a véleményem a szónok kérdéséről. Gondolkodás nélkül válaszoltam: „Valamikor Katalin cárnő küldte hadseregét Lengyelország ellen a disszidensek védelmének cí-

³ A szovjet kormány 1939. február 2-án válaszul arra, hogy Magyarország csatlakozott az antikommintern paktumhoz, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat. Ezek újbóli felvételére a német–lengyel háború befejezése után került sor. Az új magyar követ, Kristóffy József 1939. október 24-én érkezett meg Moszkvába (előtte Varsóban követségi tanácsos). A budapesti szovjet követ Nyikolaj Saranov lett.

⁴ O. F. Firebrace ezredes.

⁵ Előre, előre, a hitszegő németek ellen!

mén,⁶ most Sztálin fogja küldeni a sajátját a tejttestvérek védelmében, és fél Lengyelországot el fogja venni.” Mindhárman szomorú fejbólintással helyeseltek.

c) Azonnal azután, hogy visszatértem a nagykövetségre, beszámoltam a Gorkij-parkbeli beszédéről Grzybowski nagykövetnek,⁷ és nyomatékosan hangsúlyoztam az előadó szónok kérdését, amire nem adott választ, de amelyből azt a következtetést kellett levonni, hogy a szovjetek a nekik megfelelő pillanatban megtámadják Lengyelországot. Megismételtem Firebrace ezredes kérdését és a rá adott válaszomat. Javasoltam, hogy azonnal rádió számjeltáviratban értesítsük a főparancsnokot⁸ erről a dolgról. A nagykövetnek ugyanez volt a véleménye. Csak az volt a kérdés, hol tartózkodhat pillanatnyilag a főparancsnok. A nagykövet azt javasolta, hogy küldjük el a táviratot a bukaresti katonai attasénak, Zakrzewski alezredesnek,⁹ aki szövetséges országban tartózkodva bizonyára tudja, hol tartózkodik a főparancsnok vezérkara. Megjegyezte, hogy a távirat végén közöljük, hogy az azonnal továbbítandó a főparancsnok vezérkarának.

A szöveget közösen fogalmaztuk meg, és helyettesemnek, Malecinski vezérkari őrnagynak adtam át, hogy Jedynak hadnaggyal, a követség titkárával együtt rejtjelezze, és még aznap adják le rádión. Már Londonban, 1960-ban Bronisław Chruściel vezérkari ezredes,¹⁰ a főparancsnok vezérkarának egyik tisztje mondta el nekem, hogy személyesen adta át a főparancsnoknak a Moszkvából érkezett táviratot a Lengyelország elleni valószínű szovjet támadásról. Ez még lengyel területen történt, de ahhoz már későn,¹¹ hogy a hadseregek parancsnokait és a Határvédelmi Hadtestet¹² értesítsék.

⁶ Poniatowski Szaniszló lengyel király (1732–1798) uralkodása (1767–1795) alatt a reformokat ellenző nemesi ellenzék támogatására – porosz helyeslés mellett – II. Katalin 1767-ben orosz hadsereget küldött Lengyelországba.

⁷ Waclaw Grzybowski (1887–1959): diplomata. Nagykövet Moszkvában (1936–1939). Utolsó, huszonkét oldalas jelentésében – már Párizsban – összefoglalta a moszkvai eseményeket. Lásd a Biblioteka Polska (Párizs), F. N. 16549 sz. kéziratát.

⁸ Edward Rydz-Śmigły (1886–1941): katonatiszt. Szépművészeti Akadémiát végzett Krakkóban. Bécsben egyéves sorkatonai szolgálatot teljesített a 4. Hoch und Deutschmeister ezredben. Zászlósként szerelt le. Továbbszolgálatra kapott felkérést, de nem vállalta. Az első világháború alatt a Lengyel Légiónkban különböző parancsnoki tisztségeket töltött be. A szovjet–lengyel háború alatt az Északkeleti, majd a Középső front parancsnoka, a Wilnoi Hadsereg felügyelője (1921–35), a hadsereg főfelügyelője (1935–39). A szeptemberi hadjáratban a lengyel hadsereg főparancsnoka. A kormánnyal együtt Romániába menekült, ahol internálták. Onnan 1940 decemberében megszökött, Magyarországra jött. A Lengyel Életrajzi Lexikon szerint Budapesten a Dr. Pajor által vezetett szanatóriumban és gr. Marenzi Károly tábornok özvegyének villájában lakott. Balatonföldváron, Szántódon és Zamárdiban is tartózkodott. 1941. október 25-én indult Budapestről Varsóba, ahová öt nap múlva érkezett meg. 1941. december 2-án szívroham következtében meghalt, Adam Zawisza álnéven temették el. Részletesebb életrajzát lásd: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIII. Warszawa–Wrocław–Kraków, 1991–1992, 434–442.; Kryska-Karski–Żurkowski: *Generałowie*, 19.

⁹ Tadeusz Zakrzewski: vezérkari alezredes, bukaresti lengyel katonai attasé (1938–1940).

¹⁰ Bronisław Chruściel (1899–1966): katonatiszt. Az első világháborúban a lengyel légiónkban, majd az olasz fronton harcolt. 1918-tól hivatásos tiszt a lengyel hadseregben. 1938–1939-ben a hadsereg-főparancsnok közvetlen alárendeltségében, a szeptemberi hadjárat után a nyugat-európai lengyel hadseregben szolgált. 1960-ban nem ezredes, hanem dandártábornok. Kryska-Karski–Żurkowski: *Generałowie*, 83.

¹¹ A bekövetkező szovjet támadásig kilenc nap volt hátra, amit persze senki nem tudott. A táviratból a hadseregparancsnoknak tudnia kellett volna, hogy a szovjet támadás várható, és minden tőle telhetőt el kellett volna követnie azért, hogy azzal szembeszálljon.

¹² A Határvédelmi Hadtestet (KOP – Korpus Ochrony Pogranicza) 1924. szeptemberben a hadügyminiszter hívta életre, de a belügyminiszter irányítása alá tartozott. Feladata, hogy pacifikálja a len-

2. 1939. szeptember 16-áról 17-re virradóra, éjjel 2 órakor¹³ telefonon a lengyel nagykövetet, Waclaw Grzybowski, nagyon fontos ügyben a Külügyi Népbiztosságra kérték. Amikor a nagykövet eltávozott, előre megkért engem és a már nem élő Tadeusz Jackowski¹⁴ tanácsost, hogy várjunk rá.

Éjjel 2 óra előtt 5 perccel tért vissza. Bekértem bennünket az irodájába. Nagyon sápadt és elcsüggedt volt. Közölte velünk, hogy: „Feltételezéseink beigazolódtak, ma reggel 4 órakor a szovjet hadsereg teljes hosszában át fogja lépni a szovjet–lengyel határt. Patyomkin,¹⁵ Molotov¹⁶ helyettese fogadott, és az erre vonatkozó jegyzéket át akarta adni, amit nem vettem át. Brutálisan közölte, hogy a lengyel kormány és a főparancsnok Romániába szöktek,¹⁷ Lengyelországot elfoglalta a német hadsereg. Honfitársaik, a fehéroroszkok és az ukránok megmentése érdekében a szovjet hadsereg ma, 1939. szeptember 17-én hajnali 4 órakor bevonul Lengyelországba.” Azt válaszoltam neki, hogy ez a szovjet kormány egyoldalú és önkényes lépése Lengyelországgal szemben, amellyel megnevezési szerződést¹⁸ írt alá, s ami éppúgy köti a lengyel, mint a szovjet kormányt.

Patyomkin erre kijelentette, hogy a lengyel kormány nem létezik, így nem létezik a megnevezési szerződés és a lengyel diplomaták sem. Ettől a pillanattól kezdve a lengyeleknek nem jár a „diplomata” cím. Ők a Szovjetunióban élő lengyelek egy csoportja, akiket, ha megsértik a szovjet törvényeket, szovjet bíróság ítél el. Grzybowski válasza erre így hangzott: „Felháborodással utasítottam vissza, hogy önkényesen megfosztottak diplomáciai kiváltságainktól, és hűvösen azt nyilatkoztam, hogy még ma tiltakozást nyújtok át a diplomáciai testület doyenjének, és rajta keresztül követelni fogom, hogy a lengyel diplomatáknak adjanak kiutazási vízumot a Szovjetunióból.”

3. A diplomáciai testület doyenje a német nagykövet, von Schulenburg¹⁹ volt. Tekintettel arra, hogy háborúban álltunk a németekkel, ezért a diplomáciai testület doyenjének he-

gyel–litván, lengyel–szovjet, kelet-porosz–lengyel határt, és minden, a lengyel állam ellen irányuló tevékenységet csírájában elfojtson (így a német és a szovjet ügynökök működését is). Létszáma 26–27 000 között mozgott, ebből körülbelül 900 volt tiszt. Kulturális és népzenei tevékenységet is folytatott. Az első négy évben 480 könyvtárat, 26 mozit, 27 amatőr színházat alapított, és 80 rádiót helyezett üzembe. A falusi ifjúságot a városokba vitte kirándulni. 1939. szeptember 17-én szembeszállt a betörő szovjet csapatokkal.

¹³ Közép-európai idő szerint hajnali 3 órakor.

¹⁴ Tadeusz Jackowski (1892–?): újságíró, majd diplomata. Konzul Párizsban (1932–1936), követségi tanácsos Moszkvában (1936–1939), 1940-től a külügyminisztériumban Londonban.

¹⁵ Vlagyimir Patyomkin (1878–1946): diplomata, történész. A külügyi népbiztos helyettese (1937–1940).

¹⁶ Vjacseszlav Molotov (1890–1987): a Népbiztosok Tanácsának elnöke (1930–1941), majd helyettes elnöke (1941–1957), külügyi népbiztos (1939–1949).

¹⁷ A köztársasági elnök és a kormány csak este, szeptember 17-én 23 órakor, a hadsereg-főparancsnok szeptember 18-án éjjel 2 és 3 óra között lépett Románia területére. A jegyzék átadásakor még Lengyelországban tartózkodtak, de egy nappal korábban a lengyel külügyminisztérium már a Romániába történő evakuálást készítette elő. Lásd: Drymmer, W. T.: *Z Kut do Bicz*. Na Straży, nr. 27–30. (1946); Sławoj-Składkowski, Felicjan: *17 września 1939 roku*. Na Straży, nr. 32. (1947); *Relacja Marszałka Śmigłego-Rydza z dnia 24 grudnia 1939 roku*. Na Straży, nr. 32. (1947). (A „Na Straży” egy Jeruzsálemben megjelenő lengyel nyelvű folyóirat volt.)

¹⁸ 1932-ben három évre szóló megnevezési szerződést kötöttek. Érvényességét 1934-ben meghosszabbították 1945-ig. Lásd: Serczyk, Władysław A: *Dzieje Polski 1918–1939*. Kraków, 1990. 142. és 155. sz. dokumentumok.

¹⁹ Friedrich Werner Graf von Schulenburg (1875–1944): német diplomata. Moszkvai német követ (1934–1941).

lyettese, az olasz nagykövet²⁰ szolgálataival éltünk. Ezenkívül von Schulenburg egy hónapos szibériai körútra elutazott Moszkvából,²¹ így az olasz nagykövethoz fordultunk. Amennyire számolt a szovjet kormány a német nagykövettel, ugyanolyan mértékben bagatellizálta az olasz diplomatát, és az ő legjobb akarata sem hozott semmiféle eredményt.

Néhány nappal szeptember 17-e után a diplomáciai testületben az a hír terjedt el, hogy a szovjet hadsereg valószínűleg be fog törni Romániába, ahová nagykövetségünk a kiutazó vízumot követelte a Külügyi Népbiztosságtól. Grzybowski nagykövet, miután tanácskozott a nagykövetség néhány idősebb tagjával és a moszkvai konzullal, tervezett kiutazásunkat Helsinki–Stockholm irányra változtatta meg. Az olasz nagykövet mint a diplomáciai testület doyenjének helyettese értesítette erről a Külügyi Népbiztosságot, és ez alkalommal kérte a lengyel diplomaták számára kiadandó vízum meggyorsítását.

A minszki és a kijevi konzulátusok tagjai utasítást kaptak, hogy haladéktalanul utazzanak Moszkvába, és ott várják meg a Helsinkibe történő utazás vízumait. Ugyanakkor néhány nappal a Moszkvába történő elutazás előtt Matusiński²² kijevi konzult éjjel 23 órakor valamilyen szovjet hivatalba hívták. Tekintettel a rendkívüli időpontra, két gépkocsivezetőt vitt magával, és a konzulátusra sohasem tért vissza. Valaki erről telefonon értesítette nagykövetségünket. A diplomáciai testület doyenjének helyettesét – aki tudott erről – néhány nappal később Molotov fogadta, aki meglepetést mutatott, és pillanatnyi gondolkodás után azt válaszolta, hogy a legvalószínűbb az, hogy valamelyik szomszédos országba szöktek, ezért a kijevi biztonsági szerveknél nyomozást fog elrendelni. Néhány nappal később megérkezett Moszkvába a kijevi konzulátus személyzete Matusiński és a két gépkocsivezető nélkül, de megérkezett Matusińska asszony a kislányával.

A leningrádi konzulátusnak nem engedték meg, hogy az épületet és a [lengyel] állami vagyont más ország konzuljának gondjaira bízva, és az egész személyzetet majdnem erővel dobták ki a konzulátus épületéből. A minszki konzulátussal szemben ezen kívül megrendezték a „felháborodott nép” tüntetését, méghozzá úgy, hogy a rendőrség csak „nehézségek árán” védte meg a személyzetet a veréstől.

4. Szeptember 20-a után váratlanul visszatért Moszkvába a diplomáciai testület doyenje, von Schulenburg, és nagy energiával fogott hozzá a lengyel diplomaták ügyéhez. Helyettesével együtt néhányszor meglátogatta Molotovot, és minden egyes alkalommal (a helyettese beszámolója szerint) viharos beszélgetésekre került sor kettejük között, vagy Matusiński és a két gépkocsivezető, vagy amiatt, ahogyan a szovjet kormány a lengyel diplomatákat kezelte. A doyen és helyettese Molotovnál tett második látogatása után, amikor a doyen követelte a lengyel diplomaták számára a vízum azonnali megadását, Molotov állítólag azt mondta, hogy addig nem ad vízumot, amíg a lengyelek Varsóból nem engedik el a szovjet diplomatákat. Erre von Schulenburg állítólag azt válaszolta, hogy nem a lengyelek tartóztatják őket és másokat ott, hanem a németek, akik bekerítették Varsót. Ha ténylegesen ez az oka, hogy nem adnak kiutazó vízumot a lengyel diplomatáknak, akkor ő még ma elhárítja ezt az akadályt. És valóban, néhány nappal később azt tudtuk meg a szovjet rádióból, hogy néhány órás fegyverszünet eredményeképpen a lengyelek végre elengedték a szovjet diplomatákat. Hozzátették, hogy a kiutazókat gépfegyverrel lötték, ami nem volt igaz.

Ennek ellenére csak október 6-án vagy 7-én kaptuk meg a kiutazó vízumot. A következő nap nagykövetségünkön megtörtént a vámvizsgálat. Megtiltották, hogy a követség épületét

²⁰ Augusto Rosso, moszkvai olasz követ (1934–1941).

²¹ Téves információ, Moszkvában tartózkodott.

²² Jerzy Matuszyński (1890–?): követségi tanácsos, a kijevi főkonzulátus vezetője.

bárkinek átadjuk,²³ és nem utazhattunk a vasúti pályaudvarra a nagykövetség autóival, ahová bennünket és szerény csomagjainkat a diplomáciai testület autói vittek ki 1939. október 9-én este. (Sok személyes holmit elajándékoztunk, vagy otthagytunk a nagykövetség épületében „mint művészi alkotást”.) A pályaudvaron az egész diplomáciai testület feleségestől várt bennünket. A kiutazást a német nagykövetnek, a diplomáciai testület doyenjének, von Schulenburgnak köszönhattük. Ő néhány évvel később szívroham következtében halt meg, amikor közölték vele, hogy ezredes fiát a Hitler elleni merényletben való részvételért elevenen húskampókra akasztották. Mindkettőjüknek neve legyen áldott.

Fordította: VARGA E. LÁSZLÓ

²³ A szovjetek a követség épületét mint volt lengyel tulajdont átadták a német követségnek.